

Živka Krnjaja in Dragana Pavlović Breneselović

Pravičnost predšolske vzgoje v Srbiji: zagotavljanje enakih možnosti¹

Povzetek: Besedilo izhaja iz proučevanja pravičnosti predšolske vzgoje skozi prizmo zagotavljanja enakih možnosti za vzgojo in izobraževanje vsakega otroka. Analiza stanja pravičnosti predšolske vzgoje v Srbiji zajema analizo strateškega in zakonskega okvira ter predpostavk uresničevanja pravičnosti, pa tudi analizo sistema predšolske vzgoje po merilih vključenosti, razpoložljivosti javne mreže ustanov predšolske vzgoje in zmogljivosti, števila otrok v oddelkih ter deležev vključenosti otrok iz prikrajšanih družbenih skupin. Analiza kaže, da so na ravni strateških in zakonskih dokumentov ustvarjene predpostavke za uresničevanje pravičnosti prek zagotavljanja enakih možnosti in spoštovanja načela pozitivne diskriminacije, vendar pa razvoj sistema predšolske vzgoje na tem področju ne sledi strateškimi in zakonskim dokumentom. V Srbiji ni enotne baze podatkov o predšolskih otrocih niti o sistemu predšolske vzgoje. Vključenost otrok v programe predšolske vzgoje ter razpoložljivost mreže in objektov sta regionalno neuravnoteženi in najmanjši v najmanj razvitih regijah Srbije. Sklepni del besedila vsebuje kritično oceno dominantnega diskurza pravičnosti v vzgoji in izobraževanju.

Ključne besede: diskurz možnosti, diskurz pravic, zagotavljanje enakih možnosti, pravičnost, predšolska vzgoja

UDK: 373.2

Znanstveni prispevek

Dr. Živka Krnjaja, redna profesorica, Univerza v Beogradu, Filozofska fakulteta, Čika Ljubina 18-20, 11000 Beograd, Srbija; e-naslov: zivka.krnjaja@fbg.ac.rs

Dr. Dragana Pavlović Breneselović, redna profesorica, Univerza v Beogradu, Filozofska fakulteta, Čika Ljubina 18-20, 11000 Beograd, Srbija; e-naslov: dbrenese@fbg.ac.rs

¹ Besedilo je nastalo v okviru raziskovalnega programa št. 179060 z naslovom Modeli ocenjevanja in strategije izboljšanja kakovosti vzgoje in izobraževanja v Srbiji, ki ga financira Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje, znanost in tehnološki razvoj Republike Srbije.

Uvod

Predšolska vzgoja je v Srbiji začetni in integralni del sistema vzgoje in izobraževanja, ki je zadnja leta v samem središču ukrepov in dejavnosti politike na področju vzgoje in izobraževanja; je področje, na katerem potekajo številne raziskave ter znanstveni in razvojni projekti. Pomen predšolske vzgoje v Srbiji je mogoče opazovati in tolmačiti s stališča različnih družbenih akterjev, pa tudi različnih vrednotnih oziroma teoretskih opredelitev; vsem je skupno poudarjanje zgodnjega otroštva kot obdobja najintenzivnejših sprememb in učenja z dolgoročnimi učinki, pa tudi poudarjanje pomena predšolske vzgoje kot temelja osebnostnega in družbenega razvoja.

Znanstvene raziskave v Srbiji, ki izhajajo iz dojemanja otroštva kot kulturnega konstrukta ter učenja in razvoja otroka kot družbenokulturnega procesa, opozarjajo na pomen predšolske vzgoje kot podpore dobrobiti otroka (Pavlović Breneselović 2010, 2015); podpore krepitvi sodelovanja otroka v skupnosti vrstnikov in odraslih, skozi katero otroci krepijo svoje razvijajoče se zmožnosti, gradijo kulturne kompetence in identiteto, obvladujejo simbolna orodja in sisteme (Pavlović Breneselović 2012, 2015); podpore družbeni integraciji in koheziji, temelječi na uresničevanju pravic ter razvijanju inkluzivne in refleksivne prakse v skladu z načeli spoštovanja različnosti, dialoga, sodelovanja, večperspektivnosti (Krnjaja 2016, Krnjaja in Pavlović Breneselović 2013, Pavlović Breneselović 2012a, 2015, Pavlović Breneselović in Krnjaja 2016).

Raziskave in projekti v Srbiji, ki imajo za izhodišče pomen predšolske vzgoje z razvojnega in političnoekonomskega stališča (Woodhead 2012), vidijo v razvoju predšolske vzgoje enega od mehanizmov za preprečevanje družbenih in ekonomskih tveganj (UNICEF 2012). Usmerjeni so v odkrivanje načinov, kako izboljšati vključenost otrok v predšolsko vzgojo ob čim manjših vložkih, izhajajoč iz prepričanja, da naložbe v intencionalno vzgojo predšolskih otrok prinašajo večkratno povračilo vloženi sredstev zaradi njihovega prihodnjega uspešnejšega sodelovanja v družbenih in gospodarskih dejavnostih (prav tam). Poleg tega raziskave, ki izhajajo iz te perspektive, obenem pa spremljajo tudi učinke predšolske vzgoje na izide preizkusov PISA, kažejo, da ima predšolska vzgoja pozitiven učinek na šolski uspeh, zlasti na razvoj bralne in naravoslovne pismenosti (Vujić in Baronijan 2013).

Raziskave, ki se ukvarjajo izključno z vključevanjem otrok iz robnih družbenih skupin, poudarjajo pomen predšolske vzgoje pri doseganju enakih možnosti za vse otroke in pri integraciji njihovih družin v lokalno skupnost ne glede na njihovo poreklo ali družbeni status (Čekić Marković 2016; Macura-Milovanović in Peček 2013). Razvojni projekti Evropske unije (IPA) in projekti UNICEFA, izvedeni v Srbiji v zadnjem desetletju, temeljijo na izhodiščnih predpostavkah, da ima predšolska vzgoja pozitiven učinek na otroke iz prikrajšanih družbenih skupin (otroke iz revnejših družin, otroke iz ruralnih skupnosti, otroke s posebnimi potrebami, razvojno rizične otroke, etnične manjšine itd.) pri zmanjševanju nevarnosti za neuspeh v okviru kasnejšega šolanja (Vandekerckhove idr. 2014).

V strateških in zakonskih dokumentih vzgojno-izobraževalne politike v Srbiji velja dostopna predšolska vzgoja za ključni mehanizem, ki prispeva k razvoju in učenju predšolskih otrok, obenem pa k blažitvi socialnih razlik med otroki oziroma med njihovimi družinami in družbenimi skupinami, katerim pripadajo (Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji 2020; Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju 2010). Srbija je kot podpisnica *Konvencije OZN o otrokovih pravicah* (2002) prevzela družbeno in politično odgovornost za razvoj pravične predšolske vzgoje z zagotavljanjem pravice otrok do dostopne intencionalne vzgoje in izobraževanja in pravice do nediskriminacije ter z razvijanjem praks, ki so v najboljšem interesu vsakega otroka (Konvencija ... 2002, 2. člen).

Koncept pravičnosti se v teoretskih analizah kaže kot kompleksen in se razlaga na različne načine. Različne razlage izhajajo iz različnih pristopov k pravičnosti, ki so nastali v različnih družbah, gospodarskih procesih, tradicijah in kulturah različnih družbenih skupnosti, na različnih teoretskih predpostavkah, pa tudi v okviru različnih praks uresničevanja pravične vzgoje in izobraževanja (Bell 2007; Boyles, Carusi in Attick 2009; Vincent 2003). V dokumentih globalne politike na področju vzgoje in izobraževanja pojem pravičnost v glavnem temelji na enakopravnosti in »zagotavljanju enakih možnosti vsakemu otroku za pravično šolanje brez diskriminacije, s čimer se povečujejo njegove možnosti za uspeh v njem in v življenju« (UNESCO 2008, str. 5). »Krepitev možnosti« temelji na prepoznavanju ovir za vzgojo in izobraževanje ter odpravljanju različnih oblik dominacije in razlikovanj pri razporejenosti virov na podlagi »pozitivne diskriminacije« kot dodatne podpore otrokom in družbeno prikrajšanim družbenim skupinam skozi posebne ukrepe, ciljno usmerjena dodatna vlaganja (North 2006; Robinson in Diaz 2006; UNESCO 2008).

Pravičnost sistema vzgoje in izobraževanja se po OECD (Field idr. 2007; OECD 2012) uresničuje skozi dve dimenziji: skozi preprečevanje vsake vrste zatiranja in skozi razvijanje inkluzije, ki predpostavlja zagotavljanje pogojev, da lahko v intencionalni vzgoji in izobraževanju vsakdo uveljavi svoje zmožnosti. Nujnost pravičnega sistema vzgoje in izobraževanja po OECD izhaja iz človekove pravice, da oseba razvija svoje zmožnosti, sodeluje v skupnosti in živi kakovostno; iz nuj gospodarskega razvoja družbe ter preprečevanja dolgoročnih družbenih in finančnih posledic vzgojno-izobraževalnih neuspehov; iz potreb socialne kohezije zaradi povečanih migracij in dolgoročne integracije manjšinskih kulturnih in družbenih skupin v širšo skupnost (prav tam).

Po mnenju avtorjev, ki zagovarjajo pristop krepitve možnosti (North 2006; Saffigna idr. 2011), tak pristop k pravičnosti prispeva k družbeni strpnosti in pravici, saj velikemu številu diskriminiranih oseb daje možnost, da družbeno napredujejo s stalnim uveljavljanjem načela pozitivne diskriminacije. V besedilih kritikov tega koncepta (Apple 2014; Armstrong 2012; Cannella 2008; MacNaughton 2003; Žiru 2011) pa se spoštovanje demokratičnih pravic poveže z zahtevami tržne učinkovitosti, pri čemer prihaja do poskusov, da se pravičnost uskladi z obstoječimi dominantnimi družbenimi, kulturnimi in gospodarskimi obrazci.

Cilj našega dela je, da ob izhajanju iz razumevanja pravičnosti predšolske vzgoje kot zagotavljanja enakih možnosti proučimo pravičnost sistema predšolske vzgoje v Srbiji. V besedilu bomo najprej analizirali zakonski ovir, v katerem nastajajo predpostavke za zagotavljanje enakih možnosti, potem pa analizirali še podatke, ki prikazujejo trenutno stanje. Sinteza podatkov iz raziskave nam bo omogočila opozoriti na težave pri zagotavljanju pravične predšolske vzgoje v Srbiji skozi uresničevanje enakih možnosti. V povzetku besedila bomo lahko tudi kritično ocenili dominantni diskurz pravičnosti vzgoje in izobraževanja.

Pravičnost v strateških in zakonskih dokumentih

Predšolska vzgoja je v pristojnosti ministrstva za izobraževanje, znanost in tehnološki razvoj, obsega pa integrirano nego, preventivno zdravstveno in socialno zaščito ter vzgojno-izobraževalno delo z otroki od starosti šest mesecev do šest let in pol (*Zakon o predšolskom ...* 2010, 3. člen). Ustanove predšolske vzgoje izvajajo redne programe² predšolske vzgoje (program za otroke prvega starostnega obdobja, program za otroke drugega starostnega obdobja ter program priprave na šolo), različne programe po posebnih pedagoških načelih in specializirane programe (prim. prav tam, 18. in 19. člen).

Otroci od starosti šest mesecev do treh let (v nadaljevanju otroci prvega starostnega obdobja) so v ustanovah predšolske vzgoje vključeni v jaslične oddelke, otroci od tri do pet let in pol (v nadaljevanju otroci drugega starostnega obdobja) so vključeni v vrtčevske oddelke s celodnevним bivanjem, ki traja od osem do 12 ur na dan. Otroci od pet let in pol do šest let in pol (v nadaljevanju: otroci leto dni pred vstopom v šolo) pa so vključeni v program priprave na šolo, ki se izvaja v letu pred vključitvijo v šolo in je obvezen za vse otroke te starosti. Izvaja se v štiriurnem trajanju v okviru celodnevnega bivanja ali v okviru poldnevnega bivanja.

V najpomembnejših dveh dokumentih, *Strategiji razvoja vzgoje in izobraževanja v Srbiji* (Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020, 2012, v nadaljevanju: Strategija) in *Zakonu o predšolski vzgoji* (Zakon o predšolskom vaspitanju i obrazovanju, 2010), je pravičnost predšolske vzgoje zajeta predvsem v obliki ukrepov za povečevanje deleža otrok iz prikrajšanih družbenih skupin (Krnjaja in Pavlović Breneselović 2013).

² To so programi predšolske vzgoje, ki so podobni našemu Kurikulumu za vrtce (1999) (op. ur.).

V *Strategiji* (2012) se v analizi stanja glede na vključenost otrok v predšolsko vzgojo ugotavlja: a) da je vključenost skromna in ne izpolnjuje potreb otrok in družin; b) da je opaziti znatno zaostajanje v primerjavi z državami EU in nekaterimi državami na ozemlju nekdanje Jugoslavije; c) da je vključenost nepravilna, saj so najmanj vključeni otroci iz prikrajšanih družbenih skupin (prav tam, str. 17). V okviru povečevanja vključenosti sta v *Strategiji* (2012) zastavljeni dve prednostni nalogi: povečanje vključenosti otrok glede na potrebe družin in število otrok določene starosti, pa tudi povečanje pravičnosti sistema z večjim vključevanjem otrok z nerazvitih območij, iz prikrajšanih družbenih skupin (prav tam, str. 23). Pri uresničevanju teh prednostnih nalog so določeni mehanizmi za njihovo zagotavljanje, med katerimi so: nadaljnji razvoj mreže ustanov predšolske vzgoje; diverzifikacija programov v skladu s potrebami otrok in njihovih družin ter specifikami lokalnega konteksta, ki naj bi vključevala programe, različne po trajanju in dinamiki, realizaciji, vsebini, organizaciji vzgojnega okolja, kraju izvajanja itd.; ter mehanizmi za večjo vključenost otrok iz prikrajšanih družbenih skupin (prav tam, str. 25).

Po *Zakonu o predšolski vzgoji* (Zakon o predšolskom vaspitanju i obrazovanju, 2010, v nadaljevanju: Zakon) je pravica otrok do vpisa v ustanove predšolske vzgoje, ki jih je ustanovila Republika Srbija, avtonomna pokrajina ali lokalna skupnost (v nadaljevanju: lokalna skupnost), urejena po načelu pozitivne diskriminacije (prav tam, 13. člen), tako da imajo pri vpisu prednost otroci iz prikrajšanih družbenih skupin, otroci stalno zaposlenih staršev ali rednih študentov, otroci, ki imajo status tretjega ali vsakega naslednjega otroka, katerega bratje oziroma sestre so vpisani v isto ustanovo predšolske vzgoje. Kar zadeva jezik, v katerem se po *Zakonu* (2010) izvaja vzgojno-izobraževalno delo, je predpisano, da to poteka v srbskem jeziku, za pripadnike narodnostnih manjšin pa v maternem jeziku ali dvojezično (prav tam, 5. člen). Del programa ali program v celoti se lahko izvajata tudi v tujem jeziku (prav tam).

Po *Zakonu* (2010, 40. in 43. člen) v ustanovah predšolske vzgoje delujejo vzgojitelji, medicinske sestre vzgojiteljice, strokovni sodelavci (pedagog, psiholog, logoped, sodelavec za telesno, glasbeno in likovno vzgojo) ter sodelavci (socialni delavec, nutricionist, medicinska sestra). V neposrednem stiku z otroki so vzgojitelji: z otroki prvega starostnega obdobja izvaja program medicinska sestra vzgojiteljica s srednjo izobrazbo ali dokončanim visokošolskim strokovnim programom za delo z otroki prvega starostnega obdobja; z otroki drugega starostnega obdobja izvaja program vzgojitelj z dokončanim visokošolskim strokovnim oziroma univerzitetnim programom; z otroki v razvojnih oddelkih izvaja program vzgojitelj defektolog z dokončanim univerzitetnim programom; z otroki iz narodnostnih manjšin pa vzgojitelj, ki je dokončal študij jezika, v katerem poteka vzgojno-izobraževalno delo, ali je opravil izpit iz tega jezika z metodiko na visokošolski ustanovi v skladu z *Zakonom* (2010, 39. člen). *Zakon* (prav tam, 46. člen) ureja tudi vključevanje pedagoških pomočnikov kot dodatne podpore vzgojiteljem in otrokom v skladu z njihovimi potrebami.

Analiza dostopnosti predšolske vzgoje v Srbiji

V Srbiji ni enotne baze podatkov o otrocih predšolske starosti niti o sistemu predšolske vzgoje, tako da prikaz in analiza stanja temeljita na povezovanju podatkov iz letnih poročil Republiškega zavoda za statistiko (v nadaljevanju RZS) in različnih drugih raziskav (MICS 2014; RZS 2013, 2014, 2015, 2016).

Podatki o skupni populaciji predšolskih otrok v Srbiji so prikazani v Preglednici 1 po starostnih obdobjih.

Leto	Starostna obdobja			Skupaj
	Prvo starostno obdobje	Drugo starostno obdobje	Otroci leto pred vstopom v šolo	
2012	165.427	167.029	68.257	400.713
2013	164.800	166.778	66.803	398.381
2014	164.846	165.785	66.667	397.298
2015	164.373	165.067	66.763	396.203

Preglednica 1: Populacija otrok predšolske starosti v Srbiji (Republiški zavod za statistiko 2013, 2014, 2015, 2016)

Merilo tako razdeljenih starostnih obdobj je veljavno merilo, po katerem se otroci v Srbiji vključujejo v ustanove predšolske vzgoje, in po njem se organizirajo podatki RZS o vključenosti otrok v institucionalno organizirano predšolsko vzgojo (Preglednica 2).

Leto	Otroci prvega starostnega obdobja		Otroci drugega starostnega obdobja		Otroci leto pred vstopom v šolo		Skupaj	
	do 3 let		3–5,5 leta		5,5–6,5 leta			
	Število otrok	Vključenost glede na vse otroke (v %)	Število otrok	Vključenost glede na vse otroke (v %)	Število otrok	Vključenost glede na vse otroke (v %)	Število otrok	Vključenost glede na vse otroke (v %)
2012	31.450	19	92.453	55	64.437	94	188.340	47
2013	31.949	19	92.152	55	65.203	98	189.304	48
2014	37.701	23	88.956	54	65.348	98	192.005	48
2015	43.716	27	91.615	56	64.459	97	199.790	50

Preglednica 2: Vključenost otrok (Republiški zavod za statistiko 2013a, 2014a, 2015a, 2016a)

Skupno število otrok, ki so bili v obdobju med letoma 2012 in 2015 vključeni v predšolsko vzgojo, kaže, da se vključenost v povprečju giblje okrog 48 % in da vztraja trend rasti (Preglednica 2). Po podatkih, prikazanih v Preglednici 2, lahko opazimo, da je bila med letoma 2012 in 2015 največja rast deleža otrok, vključenih v ustanove predšolske vzgoje, za otroke prvega starostnega obdobja (8 %). Njihova

vključenost je še zmeraj nezadostna in pod evropskim povprečjem, mogoče pa jo je razložiti s plačano odsotnostjo matere ali očeta do dopolnjenega otrokovega prvega leta starosti, pa tudi z nezadostnimi zmogljivostmi v ustanovah predšolske vzgoje predvsem v večjih mestih (*Republički ...* 2016a). Delež otrok drugega starostnega obdobja, vključenih v organizirano predšolsko vzgojo, stagnira ali se neznatno povečuje, v povprečju pa se giblje okrog 55 % (Preglednica 2). Vključenost otrok leto dni pred vstopom v šolo v program priprave na šolo je v obdobju od 2012 do 2015 v povprečju znašala 96,8 % (Preglednica 2). Program priprave na šolo je od leta 2003 obvezen za vse otroke te starosti, a podatki kažejo, da ostaja 3–6 % otrok, ki v te programe niso vključeni in za katere ne obstajajo podatki, katerim družbenim skupinam pripadajo in kakšni so vzroki za njihovo ne vključenost.

Podatki glede jezika, v katerem se izvaja program priprave na šolo, so težko dostopni. Podatki za Vojvodino na primer kažejo, da je v letih 2014/15 za 88,11 % vključenih otrok program priprave na šolo potekal v srbskem jeziku, za 10,89 % otrok v jeziku narodnostnih manjšin (v madžarskem, slovaškem, rusinskem, romunskem, hrvaškem jeziku), za 1 % otrok pa se je program izvajal dvojezično (v srbsčini in manjšinskem jeziku ali v srbsčini in tujem jeziku – angleškem ali nemškem) (*Informacija o ...* 2016). Glede na nezadostne podatke ima vsako sklepanje zgolj omejeno vrednost, lahko pa podatki ponazarjajo pristop do dvojezičnosti oziroma do interkulturalnosti predšolske vzgoje.

Vključenost otrok v predšolsko vzgojo po regijah

Razlike v dostopnosti predšolske vzgoje v Srbiji je mogoče razbrati iz razlik v vključenosti otrok v predšolsko vzgojo v različnih regijah. V Preglednici 3 so prikazani podatki o vključenosti otrok prvega starostnega obdobja v predšolsko vzgojo po regijah glede na celotno število otrok enake starosti v regiji.

Regija	2012	2013	2014	2015
Beograjska regija	28 %	27 %	31 %	35 %
Vojvodina	18 %	18 %	23 %	29 %
Šumadija in zahodna Srbija	16 %	16 %	19 %	22 %
Južna in vzhodna Srbija	13 %	15 %	16 %	18 %

Preglednica 3: Vključenost otrok prvega starostnega obdobja v predšolsko vzgojo glede na celotno število otrok enake starosti v regiji (*Republički zavod za statistiku 2013, 2014, 2015, 2016*)

V vseh regijah je opazno vsakoletno povečevanje deleža vključenosti otrok prvega starostnega obdobja v predšolsko vzgojo, ki je najizrazitejše v Vojvodini (11 % več otrok leta 2015 glede na 2012) in v regiji Beograd (7 % več otrok leta 2015 kot leta 2012). Najmanjša rast, komaj 5 %, je bila zaznana v regiji južne in vzhodne Srbije, ki je gospodarsko najslabše razvita regija z najmanjšo vključenostjo otrok prvega starostnega obdobja v predšolsko vzgojo (Preglednica 3).

Regija	2012	2013	2014	2015
Beograjska regija	67 %	68 %	66 %	70 %
Vojvodina	66 %	65 %	63 %	60 %
Šumadija in zahodna Srbija	45 %	45 %	43 %	45 %
Južna in vzhodna Srbija	42 %	41 %	43 %	44 %

Preglednica 4: Vključenost otrok drugega starostnega obdobja v predšolsko vzgojo glede na celotno število otrok enake starosti v regiji (Republički zavod za statistiku 2013, 2014, 2015, 2016)

V nasprotju z rastjo deleža otrok prvega starostnega obdobja, vključenih v predšolsko vzgojo, trend rasti deleža vključenosti otrok drugega starostnega obdobja ni tako izrazit, v nekaterih regijah se pojavlja celo stagnacija ali blago upadanje (Preglednica 4). Največji delež vključenosti v njih ima beograjska regija kot najrazvitejša, najmanjšega pa regija južne in vzhodne Srbije (Preglednica 4), kjer je tudi največje število revnih občin v državi (Republički ... 2014a).

Raziskava o položaju žensk in otrok v Srbiji, ki sta jo v okviru programa MICS (*Multiple Indicator Cluster Survey*) leta 2014 izvedla UNICEF in RZS, nam ponuja podatke o vključenosti otrok v predšolsko vzgojo v Srbiji po družbenih skupinah, ki jim pripadajo otroci. V raziskavo je bilo zajetih 7.531 gospodinjstev, v katerih je bilo evidentiranih 2.773 otrok, mlajših od pet let. Podatki raziskave kažejo na velikanski prepad pri vključenosti otrok drugega starostnega obdobja v predšolsko vzgojo med urbanimi in neurbanimi območji, pa tudi med otroki z različno stopnjo formalne izobrazbe mater in različnim socialno-ekonomskim statusom, kar je razvidno iz Preglednice 5 (MICS 2014).

Značilnosti		Delež otrok drugega starostnega obdobja, vključenih v predšolsko vzgojo (v %)
Tip naselja	Mestno	62,6
	Drugo	27,3
Izobrazba matere	Brez izobrazbe	/
	Osnovna	14,9
	Srednja	41,4
	Visoka	75,5
Kvintili indeksa blagostanja	Najrevnejši	8,6
	Drugi	31,6
	Srednji	41,6
	Četrty	52,6
	Najbogatejši	81,6

Preglednica 5: Otroci drugega starostnega obdobja, vključeni v predšolsko vzgojo, po različnih značilnostih (MICS 2014)

Iz podatkov je razvidno, da je najmanjša vključenost otrok v predšolsko vzgojo iz najrevnejših družin (8,6 %), majhna je tudi na ruralnih območjih (27,3 %). Na podlagi podatkov je mogoče izračunati, da imajo otroci z mestnih območij štirikrat večje možnosti, da bodo vključeni v predšolsko vzgojo, kot otroci z ruralnih območij. Primerjava otrok na podlagi petih kvintilov premoženjskega stanja kaže, da je vključenost otrok iz najrevnejše skupine prebivalstva daleč manjša od vključenosti otrok iz najbogatejše skupine (9 % proti 82 %).

Podatki o vključenosti otrok v program priprave na šolo (Preglednica 6) kažejo, da je v razvitih regijah ta popolna (100 %), v manj razvitih regijah pa se giblje med 84 % (2012) in 95 % (2015).

Regija	2012	2013	2014	2015
Beograjska regija	100 %	100 %	100 %	99 %
Vojvodina	100 %	100 %	100 %	98 %
Šumadija in zahodna Srbija	83 %	90 %	97 %	94 %
Južna in vzhodna Srbija	84 %	93 %	93 %	95 %

Preglednica 6: Vključenost otrok leto pred vstopom v šolo v program priprave na šolo glede na celotno število otrok enake starosti v regiji (Republički zavod za statistiku 2013, 2014, 2015, 2016)

Uradnih podatkov o otrocih iz manj razvitih regij, ki niso vključeni v predšolsko vzgojo, ni. Iz obstoječih podatkov je razvidno, da je ta manj dostopna otrokom, ki živijo v revnejših regijah, prav zanje pa bi imel dostop do predšolske vzgoje poseben pomen in bi jim morala biti dostopna po načelu pozitivne diskriminacije, ki je poudarjeno v strateških in zakonskih dokumentih.

Mreža in zmogljivosti ustanov predšolske vzgoje

Najpomembnejša vzroka za tako neenakost vključenosti so nezadostne zmogljivosti ustanov predšolske vzgoje in neenakomerna razporejenost njihove mreže v Srbiji. Statistični podatki kažejo, da je velika razlika v razširjenosti mreže ustanov in objektov med mestnimi in ruralnimi okolji, pa tudi med občinami in regijami z višjim in nižjim socialno-ekonomskim statusom (*Republički ...* 2016). Okoli 40 % vseh objektov je v urbanih okoljih, kjer je okoli 80 % vseh otrok, vključenih v ustanove predšolske vzgoje. V bogatejših občinah je 37 % vseh objektov, samo 6 % pa v najrevnejših občinah (prav tam). Razpoložljivost mreže ustanov predšolske vzgoje in objektov je posebno pomembno merilo dostopnosti za revne družine in družine, ki živijo na nerazvitih območjih. Ker so družine, ki živijo na gospodarsko nerazvitih območjih, pogosto manj mobilne v primerjavi z družinami na gospodarsko razvitih območjih, je zelo pomembno, da so objekti ustanov fizično dostopni, tj. dovolj blizu krajem, kjer otroci živijo, ali da so razvite druge oblike izvajanja predšolske vzgoje (npr. potujoči vrtci).

Podatek, da na razpisu leta 2015 kar 6.422 otrok ni bilo sprejetih v ustanove predšolske vzgoje, kaže, da so njihove zmogljivosti nezadostne (*Republički ...* 2016a).

V letu 2015/16 je v Srbiji delovalo 271 ustanov predšolske vzgoje: v 162 primerih so ustanovitelji lokalne skupnosti, v 109 primerih pa zasebniki, vse so integrirane v sistem predšolske vzgoje (prav tam). V primerjavi z letom 2014/15 je število ustanov predšolske vzgoje, katerih ustanoviteljica je lokalna skupnost, ostalo enako, število ustanov, katerih ustanovitelji so zasebniki, pa se je povečalo za 47; vse so se odprle v mestnih okoljih. Vključevanje otrok v ustanove predšolske vzgoje, ki so jih ustanovili zasebniki, subvencionirajo mestni sekretariati za izobraževanje in družbeno oskrbo otrok po vseh večjih mestih v Srbiji, kar je povečalo vključenost otrok na mestnih območjih za 3,5 % (prav tam). Subvencioniranje vključevanja otrok v te ustanove je pomagalo tistim družinam, ki si lahko privoščijo doplačilo razlike do polne cene bivanja, ne pa družinam z nižjim socialno-ekonomskim statusom.

Ustanove predšolske vzgoje, ki so jih ustanovile lokalne skupnosti, in ustanove, katerih ustanovitelji so zasebniki, se razlikujejo po številu in velikosti objektov, po številu oddelkov in številčnosti otrok v njih. Ustanove, katerih ustanovitelj je zasebnik, izvajajo praviloma dejavnost v enem objektu, ustanove, ki so jih ustanovile lokalne skupnosti, pa v povprečju v 12 objektih s povprečno trikrat večjim številom otrok kot v ustanovah, katerih ustanovitelji so zasebniki (*Republički ...* 2016). Razlogi za tako veliko razliko so najpogostejše premajhna zmogljivost objektov, katerih ustanovitelj je lokalna skupnost, veliko število oddelkov v njih in njihova prezasedenost, kar otežuje skupno delo in interakcijo med otroki, otroki in vzgojitelji ter vzgojitelji med seboj.

Število otrok v oddelkih in razmerja

Oddelki v ustanovah predšolske vzgoje so starostno homogeni, heterogeni ali kombinirani. Zakonski normativ (*Zakon o ...* 2010, 30. člen) za število otrok posamezne starosti v oddelku je: sedem za otroke v starosti od pol do enega leta; 12 za otroke v starosti od enega do dveh let; 16 za otroke v starosti od dveh do treh let; 20 za otroke v starosti od treh do štirih let; 24 za otroke v starosti od štiri do pet let in pol ter 26 za otroke, vključene v program priprave na šolo. Normativ za otroke v heterogenih oddelkih je: 12 za otroke prvega starostnega obdobja ter 20 za otroke drugega starostnega obdobja. V kombiniranem oddelku (otroci, stari od dve do šest let in pol) je normativ 15 otrok. Normativ v oddelkih na bolnišničnem zdravljenju je 15 otrok, normativ za razvojne oddelke otrok z motnjami v duševnem razvoju pa štiri do šest (prav tam, 30. člen). V dvojezičnih oddelkih je normativ za 10 % nižji od števila, sicer določenega z *Zakonom* (prav tam, 32. člen). V oddelkih s celodnevним programom izvajata vzgojni proces dva vzgojitelja, v oddelkih s poldnevним programom pa en. Podatki RZS o povprečnem številu otrok v oddelku ter o razmerju med številom otrok in številom odraslih (razmerje) v ustanovah predšolske vzgoje so prikazani v Preglednici 7.

Leto	Povprečno število otrok prvega starostnega obdobja		Povprečno število otrok drugega starostnega obdobja	
	na oddelek	razmerje	na oddelek	razmerje
2012	17,2	8,1	20,8	12,7
2013	16,7	8,1	20,6	12,3
2014	21,2	9,9	21,5	12,2
2015	20,8	10,6	22,1	12

Preglednica 7: Povprečno število otrok v oddelku in razmerje (Republički zavod za statistiku 2013, 2014, 2015, 2016)

Podatki kažejo na neugoden trend ne samo naraščanja povprečnega števila otrok prvega starostnega obdobja v oddelku (21,2 in 20,8), temveč tudi razmerja med številom otrok in vzgojiteljev (10,6 : 1). Na podlagi podatkov lahko predpostavimo, da pozitivnega trenda povečevanja vpisa otrok iz vseh starostnih skupin ni spremljalo tudi sorazmerno povečevanje števila oddelkov in širjenje mreže predšolskih ustanov. Po podatkih RZS (2016a) je število otrok, prek normativov vključenih v oddelke ustanov predšolske vzgoje, 10.071, povprečno število otrok v oddelkih v objektih, ki stojijo v mestnih središčih, pa je vselej večje od povprečnega števila otrok v oddelkih v objektih zunaj mestnih središč. Številčnost otrok v oddelkih, ki presega zakonske normative, odpira tudi vprašanje pravičnosti v predšolski vzgoji glede na varovanje pravic in interesov otrok, vključenih v ustanove predšolske vzgoje.

Vključenost otrok iz prikrajšanih družbenih skupin

Združeni podatki o otrocih iz prikrajšanih družbenih skupin v okviru statističnih poročil na državni ravni niso dostopni. Podatki RZS (2016) o njihovi trenutni vključenosti v ustanove predšolske vzgoje (otroci iz rejniških družin, otroci samohranilcev, otroci, pri katerih je zaposlen le eden od staršev ali sta oba brezposelna, otroci, katerih družine prejemajo socialno pomoč, otroci, ki živijo v ustanovah, otroci s posebnimi potrebami)³ prikazujejo število otrok iz prikrajšanih družbenih skupin v starosti od 0,6 do 5,5 leta, vključenih v ustanove predšolske vzgoje, v primerjavi s skupnim številom otrok, ki so vključeni vanje (Preglednica 8).

Iz podatkov je razvidno, da je delež vključenosti otrok, ki veljajo za pripadnike prikrajšanih družbenih skupin, v ustanove predšolske vzgoje znašal 47,82 % glede na skupno število otrok, vključenih vanje v letu 2015. Največji delež med njimi (39,81 %) imajo otroci iz družin z ogroženim socialno-ekonomskim statusom, v katerih je zaposlen le eden od staršev oz. rejnikov oz. skrbnikov, pri katerih sta brezposelna oba ali pa prejemajo otroški dodatek (Preglednica 8). Brez celovitih podatkov o skupnem številu otrok v Srbiji, ki pripadajo prikrajšanim družbenim skupinam, je težko uvideti celotno problematiko dostopnosti predšolske vzgoje za otroke iz prikrajšanih družbenih skupin.

³ V besedilu z izrazom posebne potrebe nadomeščamo izraz, ki je uporabljen v izvirniku, tj. otroci z motnjami v razvoju (srbsko: djeca sa smetnjama u razvoju), ki v Sloveniji ni uveljavljen (op. ur.).

Otroci iz prikrajšanih družbenih skupin	Število otrok, vključenih v ustanove predšolske vzgoje	Delež v populaciji, vključeni v ustanove predšolske vzgoje
Otroci s posebnimi potrebami, za katere je oblikovan individualni vzgojni načrt	680	0,35 %
Otrok, pri katerih je zaposlen le eden od staršev/rejnikov/ skrbnikov	45.468	23,68 %
Otroci, pri katerih sta brezposelna oba starša/rejnika/ skrbnika	19.021	9,91 %
Otroci s starši samohranilci	9.797	5,10 %
Otroci iz družin, ki prejemajo socialno pomoč	4.160	2,17 %
Otroci iz družin, ki prejemajo otroški dodatek	11.947	6,22 %
Otroci brez starševske oskrbe, ki bivajo v ustanovah	70	0,04 %
Otroci brez starševske oskrbe, ki živijo v rejniških družinah	428	0,22 %
Otroci brez starševske oskrbe, ki živijo v skrbniških družinah	249	0,13 %

Preglednica 8: Število otrok v starosti od 0,6 do 5,5 leta iz prikrajšanih družbenih skupin, vključenih v programe predšolske vzgoje v letu 2015 (Republički zavod za statistiko 2016)

Podatki o vključenosti otrok romske skupnosti v programe predšolske vzgoje v primerjavi s celotnim številom vključenih otrok v letu 2010/11 kažejo, da je le 0,29 % otrok prvega starostnega obdobja vključenih v programe predšolske vzgoje, večji delež (3,84 %) pa v program priprave na šolo (RZS 2012). Po podatkih raziskave MICS (2014) je delež vključenosti otrok drugega starostnega obdobja v programe predšolske vzgoje v letu 2014 v mestnih naseljih znašal 6 %, v drugih naseljih pa 3 % glede na skupno število vseh otrok te starosti iz romskih naselij (prav tam, str. 145). Po podatkih navedene raziskave je bilo v program priprave na šolo v letu 2014 vključeno 80 % otrok romske skupnosti glede na vse otroke te starosti iz romskih naselij (prav tam). Vendar pa v Srbiji ne obstaja skupna baza podatkov o otrocih romske skupnosti, tako da moramo sprejeti katerokoli vrsto podatkov s pridržki. V raziskavah (Čekić Marković 2016; Macura-Milovanović in Peček 2013; MICS 2014) se med temeljnimi ovirami za njihovo vključevanje v ustanove predšolske vzgoje navajajo: revščina, diskriminacija, predsodki, odsotnost interkulturalnega pristopa, nezadostno medresorsko sodelovanje, nezadostno razvita mreža ustanov predšolske vzgoje v bližini romskih naselij.

Čeprav je inkluzija otrok s posebnimi potrebami zakonsko urejena in je eden od ključnih ciljev vseh strateških dokumentov, povezanih z vzgojo in izobraževanjem v Srbiji, ni na razpolago nobenih celovitih podatkov o otrocih iz te skupine niti o njihovi vključenosti v ustanove predšolske vzgoje. Izločeni podatki RZS (2016) kažejo, da je vanje vključeno 1,11 % otrok s posebnimi potrebami glede na skupno število otrok v ustanovah predšolske vzgoje, za 0,35 % otrok s posebnimi potrebami pa je izdelan tudi individualni vzgojni načrt. A podatki o vključenosti brez podatkov o

populaciji otrok s posebnimi potrebami v Srbiji ne dajejo podlage, na kateri bi lahko sklepali o pravičnosti predšolske vzgoje.

Ker niso dostopni podatki za zadnja leta, podatki iz prejšnjega obdobja pa so nepopolni, jih moramo jemati z rezervo in poudariti pomembnost nacionalne baze podatkov o otrocih predšolske starosti in njihovi vključenosti v predšolsko vzgojo.

Sklep

Na podlagi analize pravičnosti predšolske vzgoje v Srbiji skozi prizmo uresničevanja enakih možnosti lahko pridemo do naslednjih sklepov:

1. V Srbiji nimamo enotne baze podatkov o predšolski vzgoji niti o otrocih v zgodnjem otroštvu, kar otežuje oblikovanje »celotne slike«. Ta pomanjkljivost pojasnjuje tudi omejitve naše raziskave.
2. V ključnih strateških in zakonskih dokumentih je izražena usmerjenost k pravičnosti skozi uveljavljanje enakih možnosti in načela pozitivne diskriminacije, s čimer so ustvarjene izhodiščne predpostavke na ravni sistema predšolske vzgoje.
3. Trenutno stanje kaže na nezadostno uresničenost enakih možnosti in na težave, s katerimi se spopada predšolska vzgoja:
 - a) vključenost otrok v predšolsko vzgojo je neuravnotežena po regijah – najslabša je v najmanj razvitih regijah in občinah – ter ne sledi pričakovanjem, zapisanim v strateških dokumentih. V tem smislu lahko govorimo o nepravičnosti predšolske vzgoje, ki je še močnejše izražena pri otrocih iz prikrajšanih družbenih skupin. Tudi veliko število razvojnih projektov v prejšnjem desetletju ni bistveno prispevalo k večji vključenosti otrok iz prikrajšanih družbenih skupin;
 - b) problem nezadostnih zmogljivosti in neenakomerno razvite mreže ustanov predšolske vzgoje. Prvič, razpoložljivost mreže je najslabša v najmanj razvitih regijah, kar otrokom z nerazvitih območij preprečuje vključevanje v ustanove predšolske vzgoje. Drugič, zmogljivosti ustanov predšolske vzgoje so nezadostne za izpolnitev zahtev zainteresiranih družin po vpisu otrok, kar privede do vpisovanja velikega števila otrok prek normativov in do oblikovanja čakalnih list za izpraznjena mesta. Odpiranje ustanov predšolske vzgoje, katerih ustanovitelji so zasebniki, izključno v mestnih okoljih je razbremenilo pritisk na ustanove predšolske vzgoje, ki so jih ustanovile lokalne skupnosti, obenem pa ustvarilo prepad v dostopnosti predšolske vzgoje glede na plačilno zmožnost družine. Na podlagi analize stanja je mogoče opaziti, da razvoj sistema v praksi ne sledi strateškimi in zakonskim dokumentom v Srbiji.

Omejitve naše raziskave, kot smo že navedli, izhajajo iz nepopolnih podatkov, pa tudi iz tega, da v analizi pravičnosti nismo zajeli vseh relevantnih meril, kot so na primer dostopnost predšolske vzgoje glede na premagovanje jezikovnih in

kulturoloških ovir; dostopnost glede na plačilno zmožnost družine; diverzificiranost programov in oblik predšolske vzgoje glede na potrebe otrok in družin; dekonstruiranje razmerij moči in upoštevanje večperspektivnosti udeležencev v predšolski vzgoji, predvsem otrok in staršev.

Razprava: vrnitev k vprašanju pravičnosti

Ugotovitve analize uresničevanja enakih možnosti in primeri, ki smo jih navedli kot možne omejitve proučevanja pravičnosti predšolske vzgoje, nas napeljujejo, da postavimo vprašanje, ali je uresničevanje enakih možnosti tista celovita podlaga, s katere lahko opazujemo pravičnost predšolske vzgoje. Kako je mogoče uresničevati pravičnost, če diskurz, za katerega so značilni »možnosti in tveganja«, zamenjamo z diskurzom, za katerega je značilna »pravica« otroka *do* predšolske vzgoje in *do* pravic *znotraj* nje.

Po mnenju avtorjev kritične poststrukturalistične feministične usmeritve (Apple 2014; Kincheloe 2008; MacNaughton 2003; Vincent 2003) je pristop k pravičnosti skozi uveljavljanje enakih možnosti značilen za družbo z dominantnimi tržnimi vrednotami, v kateri se medčloveški odnosi opazujejo skozi tekmovalnost, pri kateri dobiček ene skupine pomeni izgubo za drugo, tako da uresničevanje enakih možnosti ljudi »ne združuje«, temveč jih »usmerja druge proti drugim« (Apple 2014, str. 108). Načelo pozitivne diskriminacije in ciljno usmerjenih vlaganj v vzgojno-izobraževalne potrebe določenih skupin ne privede nujno do kakovostnejšega sistema vzgoje in izobraževanja in pravičnejše družbe (Boyles idr. 2009; Vandenbroeck 2012).

Za uresničevanje pravičnega sistema vzgoje in izobraževanja sta s stališča kritične pedagogike in poststrukturalizma (Bel 2007; Boyles idr. 2009; Cannella 2008; Gevirc in Krib 2012; Žiru 2011) potrebna dekonstrukcija obstoječega in razvoj drugačnega pristopa, v katerem se upoštevajo pravice vsakega udeleženca, vključujejo razlike skozi zamenjavo odnosov moči z odnosi sodelovanja ter kritično proučuje kulturna in vsaka druga dominacija. Socialno pravična intencionalna vzgoja in izobraževanje se uresničujeta skozi odnos družbenih skupin, ki delajo skupaj in na vseh ravneh združujejo sile za izgradnjo socialno pravične družbe, v kateri pravičnost pomeni »skrb za drugega oziroma drugost« (Cannella 2008, str. 163). Socialno pravična vzgoja in izobraževanje se pojmuje kot družbena, politična, pedagoška praksa in proces, v katerem vsi udeleženci skozi emancipacijo in participacijo poglobljajo razumevanje sebe in svojega sveta (Cannella 2008; MacNaughton 2003).

Kot demokratična in participativna praksa se lahko socialno pravična predšolska vzgoja opredeli kot »polno in enakopravno sodelovanje vseh udeležencev, skozi katero slednji uresničujejo svoje pravice ter se počutijo sprejete in varne« (Bell 2007, str. 2). Kot nelinearen, kompleksen in kontinuiran proces pa vključuje proaktivnost in delovanje, opogumlja vse udeležence, da prevzamejo dejavno vlogo v vzgoji in izobraževanju in v gradnji širše družbene skupnosti, ki prakticira in razvija vrednote demokracije (Moss 2009).

Pri iskanju novih paradigem, po katerih bi lahko gradili in spremljali socialno pravično predšolsko vzgojo, lahko izhajamo iz tem, ki jih predlaga Gaile Sloan

Cannella (2008): »1. socialna pravičnost in enakopravnost kot otrokovi pravici; 2. vzgoja in izobraževanje kot poslušanje glasov otrok v njihovem vsakdanjem življenju ter odzivanje nanje; 3. strokovnost kot razvoj kritičnega odnosa v boju za socialno pravičnost« (prav tam, str. 162).

V nadaljnjih raziskavah si bomo prizadevali, da z izhajanjem iz predlaganih tem rekonstruiramo naš pristop do pravičnosti z odpiranjem etičnih dilem, povezanih z razumevanjem otroka, otroštva, sodelovanja otroka, družine in skupnosti v predšolski vzgoji, pa tudi s preizpraševanjem družbenega konteksta vzgoje in izobraževanja kot družbene prakse v Srbiji.

Literatura in viri

- Apple, W. M. (2014). *Obrazovanje na "pravom" putu. Tržišta, standardi, Bog i nejednakost*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Armstrong, C. (2012). *Global Distributive Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bell, L. A. (2007). Theoretical foundations for social justice education. V: M. Addams, L. A. Bell in P. Griffin (ur.). *Teaching for diversity and social justice*. New York: Routledge Taylor & Francis Group, str. 1–14.
- Boyles, D., Carusi, T. in Attick, D. (2009). Historical And Critical Interpretations Of Social Justice. V: W. Ayers, T. Quinn in D. Stovall (ur.). *Handbook of Social Justice in Education*. New York: Routledge, str. 30–43.
- Cannella, G. S. (2008). *Deconstructing Early Childhood Education. Social Justice & Revolution*. New York: Peter Lang.
- Čekić Marković, J. (2016). *Analiza primene afirmativnih mera u oblasti obrazovanja Roma i Romkinja i preporuke za unapređenje mera*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje in smanjenje siromaštva.
- Field, S., Kuczera, M. in Pont, B. (2007). *No More Failures: Ten Steps to Equity in Education*. Paris: OECD.
- Gevirc, Š. in Krib, A. (2012). *Razumevanje obrazovanja. Socialnološka perspektiva*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Informacija o školskoj godini 2014/15. u predškolskim ustanovama, osnovnim i srednjim školama na teritoriji AP Vojvodina (2016). Dostopno na: http://www.nsprv.org/2015-09-01_INFORMACIJA_O_SKOLSKOJ_2014_15.pdf (pridobljeno 27. 12. 2016).
- Kincheloe, J. L. (2008). *Knowledge and Critical Pedagogy*. London: Springer.
- Konvencija o pravima deteta (2002). Beograd: UNICEF.
- Krnjaja, Ž. in Pavlović Breneselović, D. (2013). *Gde stanuje kvalitet. Politika građenja kvaliteta u predškolskom vaspitanju. Knjiga 1*. Beograd: IPA.
- Krnjaja, Ž. (2016). *Gde stanuje kvalitet. Razvijanje prakse dečjeg vrtića. Knjiga 3*. Beograd: IPA.
- MacNaughton, G. (2003). *Shaping Early Childhood Learners, Curriculum and Contexts*. Berkshire: Open University Press.
- Macura-Milovanović, S. in Peček, M. (2013). Attitudes of Serbian and Slovenian student teachers towards causes of learning underachievement amongst Roma pupils. *International Journal of Inclusive Education*, 17, št. 6, str. 629–645.
- MICS. (2014). *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji 2014 i Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji 2014. Konačni izveštaj*. Beograd: Republički zavod za statistiku in UNICEF.

- Moss, P. (2009) *There are alternatives! Markets and democratic experimentalism in early childhood education and care. Working Paper No. 53*. Haag: Bernard van Leer Foundation and Bertelsmann Stiftung.
- North, E. C. (2006). More Than Words? Delving Into the Substantive Meaning(s) of »Social Justice« in Education. *Review of Educational Research*, 76, št. 4, str. 507–535.
- OECD. (2012). *Starting Strong III*. Paris: OECD.
- Pavlović Breneselović, D. (2010). Dobrobit deteta u programu naspram programa za dobrobit. *Nastava i vaspitanje*, 59, št. 2, str. 251–264.
- Pavlović Breneselović, D. (2012). *Od prirodnih neprijatelja do partnera – sistemski pristup odnosu porodice i javnog vaspitanja*. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Pavlović Breneselović, D. (2012a). Odnosi na ranim uzrastima. V: A. Baucal (ur.). *Standardi za razvoj i učenje dece ranih uzrasta u Srbiji*. Beograd: UNICEF in Institut za psihologiju Filozofski fakultet Beograd, str. 133–149.
- Pavlović Breneselović, D. (2015). *Gde stanije kvalitet. Istraživanje sa decom prakse dečjeg vrtića. Knjiga 2*. Beograd: IPA.
- Pavlović Breneselović, D. in Krnjaja, Ž. (2016) Discourses on gender in early childhood education and care (ECEC) setting: equally discriminated against. *Journal of pedagogy*, 7, št. 2, str. 51–77.
- Republički zavod za statistiku. (2012). *Istraživanje višestrukih pokazatelja u Republici Srbiji 2010. Finalni izveštaj*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku. (2013). *Statistički godišnjak Republike Srbije 2013 – Obrazovanje*. Dostopno na: [webzrs.stat.gov.rs/WebSite/repository/ documents /00/01/ 17/33 /05_Obrazovanje.pdf](http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/17/33/05_Obrazovanje.pdf) (pridobljeno 22. 11. 2016).
- Republički zavod za statistiku. (2013a). *Ustanove za decu predškolskog uzrasta 2012/2013. školska godina – Republika Srbija*. Dostopno na: [http:// www.stat.gov.rs/ Web Site/ repository/documents/00/00/99/66/dd20042013.pdf](http://www.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/99/66/dd20042013.pdf) (pridobljeno 22. 11. 2016).
- Republički zavod za statistiku. (2014). *Statistički godišnjak Republike Srbije 2014 – Obrazovanje*. Dostopno na: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije /G2014/ pdfE/ G20142013.pdf> (pridobljeno 22. 11. 2016).
- Republički zavod za statistiku. (2014a). *Ustanove za decu predškolskog uzrasta 2013/2014. školska godina – Republika Srbija*. Dostopno na: [http://www.stat.gov.rs/WebSite/ repository/ documents/00/01/36/52/dd20042014.pdf](http://www.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/36/52/dd20042014.pdf) (pridobljeno 22. 11. 2016).
- Republički zavod za statistiku. (2015). *Statistički godišnjak Republike Srbije 2015 – Obrazovanje*. Dostopno na: [http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/ 91/96/05_Obrazovanje.pdf](http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/91/96/05_Obrazovanje.pdf) (pridobljeno 22. 11. 2016).
- Republički zavod za statistiku. (2015a). *Ustanove za decu predškolskog uzrasta 2014/2015. školska godina – Republika Srbija*. Dostopno na: [http://www.stat.gov.rs/WebSite/ repository/ documents/00/01/72/91/dd20042015.pdf](http://www.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/72/91/dd20042015.pdf) (pridobljeno 22. 11. 2016).
- Republički zavod za statistiku. (2016). *Statistički godišnjak Republike Srbije 2016 – Obrazovanje*. Dostopno na: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents /00/02/ 28/89/05-OBRAZOVANJE.pdf> (pridobljeno 22. 3. 2017).
- Republički zavod za statistiku. (2016a). *Ustanove za decu predškolskog uzrasta 2015/2016. školska godina – Republika Srbija*. Dostopno na: [http://www.stat.gov.rs/WebSite/ repository/ documents/00/02/09/78/dd20042016.pdf](http://www.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/09/78/dd20042016.pdf) (pridobljeno 22. 3. 2017).
- Robinson, K. H in Diaz, C. (2006). *Diversity and difference in early childhood education: issues for theory and practice*. New York: Open University Press.

- Saffigna, M., Franklin, D., Church, A. in Tayler, C. (2011). *Principle 4: Equity and Diversity. Victorian Early Years Learning and Development Practice, Framework Evidence Paper*. Melbourne: Melbourne Graduate School of Education.
- Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine*. (2012). Beograd: Službeni glasnik RS, št. 107/2012.
- UNESCO. (2008). *The contribution of early childhood education to a sustainable society*. Paris: UNESCO.
- UNICEF. (2012). *Ulaganje u rani razvoj i učenje dece u Srbiji – Modeli finansiranja univerzalnog obuhvata predškolskim obrazovanjem u Srbiji*. Beograd: UNICEF.
- Vandekerckhove, A., Trikić, Z., Miškeljin, L., Peeters, J., Lakićević, O. in Koruga, D. (2014). *Priručnik za diversifikaciju programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja*. Beograd: CIP.
- Vandenbroeck, M. (2012). *Quality ECEC For All. Why we can't afford not to invest in it*. Dostopno na: https://www.policyalternatives.ca/sites/default/files/uploads/publications/National%20Office/2015/09/OS120_Summer2015_Quality_ECEC_for_all.pdf (pridobljeno 7. 12. 2016).
- Vincent, C. (2003). *Social justice, education, and identity*. London: Routledge Falmer.
- Woodhead, M. (2012). *Različite perspektive o ranom detinjstvu: teorija, istraživanje i politika*. Beograd: IPA.
- Vujić, S., Baronijan, H. (2013). Odnos između pohađanja predškolskog obrazovanja i školskog uspeha učenika i učenica i mogućnosti unapređenja predškolskog obrazovanja u Srbiji. *Psihološka istraživanja*, 16, št. 2, str. 105–140.
- Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju* (2010). Beograd: Prosvetni pregled.
- Žiru, A. (2011). *O kritičkoj pedagogiji*. Beograd: Eduka.